

Gottlob Frege, *Über Sinn und Bedeutung*. [1892] Uit: Gottlob Frege, *Funktion, Begriff, Bedeutung*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1980, pp. 40 – 50.

Gelijkheid¹ daagt het denken uit door vragen die daarmee verbonden zijn en helemaal niet gemakkelijk te beantwoorden zijn. Is zij een relatie? Een relatie tussen objecten? Of tussen namen of tekens voor objecten? Dat laatste had ik in mijn *Begrips-schrift* aangenomen. De redenen, die daarvoor schijnen te spreken, zijn de volgende: $a = a$ en $a = b$ zijn klaarblijkelijk zinnen met een verschillende kenniswaarde: $a = a$ is a priori geldig en kan naar Kant analytisch genoemd worden, terwijl zinnen van de vorm $a = b$ vaak zeer waardevolle vermeerderingen van onze kennis bevatten en a priori niet altijd te rechtvaardigen zijn. De ontdekking dat niet iedere ochtend een nieuwe zon op komt, maar telkens dezelfde, is toch wel een met de meeste gevolgen in de astronomie geweest. Ook tegenwoordig is de herkenning van een kleine planeet of van een komeet niet altijd iets vanzelfsprekends. Indien wij nu identiteit willen beschouwen als een relatie tussen dat waar de namen 'a' en 'b' naar verwijzen, dan schijnt $a = b$ niet van $a = a$ te kunnen worden onderscheiden, in het geval dat $a = b$ waar is. Er zou hiermee een relatie van een ding met zichzelf worden uitgedrukt, en wel zo een, waarin ieder ding met zichzelf, maar geen enkel ding met een andere staat. Wat men met $a = b$ wil zeggen, schijnt te zijn, dat de tekens of namen 'a' en 'b' hetzelfde betekenen, en dan zou men het juist over die tekens hebben; er zou een relatie tussen hen worden gelegd. Maar deze relatie tussen de namen of tekens zou alleen bestaan, voor zover ze iets benoemen of aanduiden. Ze zou tot stand zijn gekomen door de verbinding van ieder van beide tekens met hetzelfde benoemde. Deze is echter willekeurig. Men kan niemand verbieden, zomaar een willekeurig te voorschijn

---

¹ Ik gebruik dit woord in de betekenis van identiteit en versta 'a=b' in de betekenis van 'a is hetzelfde als b' of 'a en b vallen samen'.

gehaald voorval of object als teken voor iets anders aan te nemen. Daarmee zou dan een zin als $a = b$ niet langer over de zaak zelf gaan, maar enkel over onze manier van praten daarover; we zouden daarin dan geen eigenlijke kennis uitdrukken. Maar dat willen wij toch in veel gevallen. Indien het teken 'a' zich van het teken 'b' enkel als object (hier door de vorm) onderscheidt, niet als teken; hetgeen wil zeggen: niet op de manier waarop het iets benoemt: zou de kenniswaarde van $a = a$ wezenlijk dezelfde als die van $a = b$ zijn, in het geval $a = b$ waar is. Een verschil kan alleen tot stand komen doordat het onderscheid van het teken overeenkomt met een onderscheid in de manier van het gegeven zijn (presentatie) van het benoemde. Laten a, b, c de rechte lijnen zijn die de hoeken van een driehoek met het midden van de tegenovergelegen zijde verbinden. Het snijpunt van a en b is dan hetzelfde als het snijpunt van b en c. Wij hebben dus verschillende benoeringen van hetzelfde punt, en deze namen ("Snijpunt van a en b", "Snijpunt van b en c") duiden tegelijkertijd op de manier waarop het gegeven is (gepresenteerd wordt), en derhalve is in de zin werkelijke kennis vervat.

Het ligt nu voor de hand, met een teken (naam, combinatie van woorden, schriftteken) behalve het benoemde, wat de verwijzing (Bedeutung) van het teken zou mogen heten, nog dat verbonden te denken, wat ik de betekenis (Sinn) van een teken zou willen noemen, waarin de manier van gegeven zijn (manier van presentatie) vervat is. Er zou zodoende in onze voorbeelden weliswaar de verwijzing (Bedeutung) van de uitdrukkingen 'het snijpunt van a en b' en 'het snijpunt van b en c' dezelfde zijn, maar niet hun betekenis (Sinn). De verwijzing (Bedeutung) van 'Avondster' en 'Ochtendster' zou dezelfde zijn, maar niet hun betekenis (Sinn).

In dit verband moet opgemerkt worden, dat ik hier 'teken' en 'naam' enige opgevat heb als wat voor verbinding dan ook, die een eigennaam vertegenwoordigt,

waarvan de verwijzing (Bedeutung) dus een bepaald object is (dit woord in de breedst mogelijke zin opgevat), maar geen begrip en geen relatie, waarop in een ander artikel nader zal worden ingegaan. De benoeming van een enkel object kan ook uit meerdere woorden of overige tekens bestaan. Om beknopt te zijn kan iedere zulke aanduiding Eigennaam genoemd worden.

De betekenis van een eigennaam wordt door iedereen begrepen, die de taal of het geheel van aanduidingen waar hij bij hoort afdoende kent;² daarmee is de verwijzing echter, in het geval die voor handen is, toch nog steeds eenzijdig belicht. Tot kennis die de verwijzing van alle kanten belicht zou toebehoren dat wij van iedere gegeven betekenis (Sinn) onmiddellijk zouden kunnen aangeven of zij daarbij zou horen. Dat lukt ons nooit.

De regelmatige verbinding tussen het teken, zijn betekenis (Sinn) en zijn verwijzing (Bedeutung) is zodanig, dat aan het teken een bepaalde betekenis (Sinn) en met deze weer een bepaalde verwijzing (Bedeutung) beantwoordt, terwijl bij een verwijzing (een object) niet slechts een teken hoort. Dezelfde betekenis (Sinn) kent in verschillende talen, ja zelfs in dezelfde taal verschillende uitdrukkingsvormen. Alhoewel uitzonderingen op dit regelmatige gebruik voorkomen. Uiteraard zou in een volmaakt geheel van tekens iedere uitdrukking overeenkomen met een bepaalde betekenis (Sinn); maar de volkstalen willigen deze eis heel vaak niet in, en moet men al tevreden zijn, indien een woord tenminste in hetzelfde verband telkens dezelfde

---

² Bij een echte eigennaam als 'Aristoteles' kunnen de meningen over de betekenis wel degelijk uiteenlopen. Men zou bijvoorbeeld als zodanig kunnen aannemen: de leerling van Plato en leermeester van Alexander de Grote. Wie dat doet, zal met de zin 'Aristoteles werd in Stagira geboren' een andere betekenis (Sinn) verbinden dan iemand die als betekenis (Sinn) zou aannemen: de in Stagira geboren leermeester van Alexander de Grote. Zolang enkel de verwijzing (Bedeutung) dezelfde blijft, zijn deze schommelingen in betekenis te verdragen, hoewel ook zij in het kennisbouwwerk van een bewijzende wetenschap moeten worden vermeden en in een volmaakte taal niet zouden mogen voorkomen.

betekenis heeft. Misschien kan men toegeven dat een grammaticaal correct gevormde uitdrukking, die optreedt als eigennaam, telkens een betekenis (Sinn) heeft. Maar of met die betekenis (Sinn) dan ook weer een verwijzing overeenkomt, wordt daarmee niet gezegd. De woorden ‘het hemellichaam dat het verst van de aarde verwijderd is’ hebben betekenis (Sinn); of zij echter ook een verwijzing hebben, is zeer de vraag. De uitdrukking ‘de minst convergerende rij’ heeft een betekenis; maar men bewijst dat hij geen verwijzing heeft, aangezien men voor iedere convergente rij een minder convergente, maar nog steeds convergente kan vinden. Dus doordat men een betekenis (Sinn) vat, heeft men nog niet met zekerheid een verwijzing.

Wanneer men op de gebruikelijke manier woorden gebruikt, dan is dat, waarover men spreken wil, hun verwijzing (Bedeutung). Het kan echter voorkomen dat men over de woorden zelf of over hun betekenis wil praten. Zoiets gebeurt bijvoorbeeld, wanneer men de woorden van iemand anders in de directe rede citeert. De eigen woorden staan dan allereerst voor de woorden van de ander, en die hebben pas de gewoonlijke betekenis. We hebben in dat geval tekens voor tekens. Op papier zet men in zulke gevallen de geschreven woorden tussen aanhalingstekens. Je mag dus niet een woord dat tussen aanhalingstekens staat in zijn gebruikelijke betekenis opvatten.

Indien men over de betekenis (Sinn) van een uitdrukking ‘A’ wil praten, dan kan men dit eenvoudigweg doen door de zegswijze ‘de betekenis (Sinn) van de uitdrukking ‘A’’. In de indirecte rede spreekt men van de betekenis van bijvoorbeeld de rede van iemand anders. Daaruit wordt duidelijk dat ook op deze manier van praten de woorden niet hun gewoonlijke betekenis hebben, maar dat aanduiden, wat gewoonlijk hun betekenis is. Om een korte frase te hebben, zullen we zeggen: de woorden worden in de indirecte rede indirect gebruikt, of hebben hun indirecte

betekenis. We onderscheiden derhalve de gewoonlijke verwijzing van een woord van zijn indirecte en zijn gewoonlijke betekenis (Sinn) van zijn indirecte betekenis (Sinn). Zulke uitzonderingen moet men telkens voor ogen houden, indien men het verband tussen teken, betekenis (Sinn) en verwijzing (Bedeutung) in afzonderlijke gevallen goed wil begrijpen.

Van de verwijzing (Bedeutung) en de betekenis (Sinn) van een teken moet de daarmee verboden voorstelling onderscheiden worden. Indien de verwijzing (Bedeutung) van een teken een zintuiglijk waarneembaar object is, dan is mijn voorstelling daarvan een innerlijke afbeelding die bestaat uit herinneringen aan zintuiglijke indrukken, die ik gehad heb, en uit handelingen, zowel innerlijke als uiterlijke, die ik uitgevoerd heb.³ Dit is vaak met gevoelens doordrenkt; de duidelijkheid van zijn afzonderlijke delen verschilt en slingert heen en weer. Niet altijd is, ook bij dezelfde mens, dezelfde voorstelling met de dezelfde betekenis (Sinn) verbonden. De voorstelling is subjectief: de voorstelling van de één is niet die van de ander. Zodoende is het een vanzelfsprekend gegeven dat er meervoudige onderscheidingen tussen voorstellingen bestaan die verbonden zijn met dezelfde betekenis (Sinn). Een schilder, een ruiter, een zoöloog zullen waarschijnlijk zeer uiteenlopende voorstellingen aan de naam 'Bucephalus' knopen. De voorstelling onderscheidt zich daardoor wezenlijk van de betekenis (Sinn) van een teken, die het gemeenschappelijk eigendom van velen kan zijn en ook niet deel uitmaakt van of een wijze van bestaan van een individuele ziel is; men kan immers niet ontkennen dat de

---

³ We kunnen met de voorstellingen meteen de waarnemingen samennemen, waarbij de zintuiglijke indrukken en de handelingen zelf in de plaats komen van de sporen die zij in de ziel achtergelaten hebben. Het onderscheid is voor ons doel onbeduidend, vooral aangezien eigenlijk altijd behalve zintuiglijke prikkelingen en handelingen herinneringen daaraan de inhoud van de waarneming helpen te voltooien. Men kan onder waarneming echter ook een object verstaan, voorzover het zintuiglijk waarneembaar of ruimtelijk is.

mensheid een gemeenschappelijke schat aan gedachten bezit, die zij van het ene geslacht op het andere overdraagt.⁴

Terwijl er derhalve geen bezwaren zijn aan te voeren =tegen het eenvoudigweg spreken over de betekenisinhoud (Sinn), moet men bij de voorstelling strikt genomen toevoegen, aan wie zij toebehoort en op welk tijdstip. Men zou misschien kunnen zeggen: net zo goed als dat de één met dezelfde woorden deze, de ander die voorstelling verbindt, net zo kan ook de één deze, de andere die betekenisinhoud (Sinn) daaraan knopen. Niettemin bestaat het verschil dan toch enkel uit de manier waarop ze verbonden zijn. Dat voorkomt niet dat beiden dezelfde betekenisinhoud vatten; maar dezelfde voorstelling kunnen ze niet hebben. *Si duo idem faciunt, non est idem.* [Als twee hetzelfde doen, is het niet hetzelfde.] Indien twee mensen zich hetzelfde voorstellen, heeft ieder toch zijn eigen voorstelling. Het is weliswaar soms mogelijk, verschillen tussen voorstellingen, zelfs tussen zintuiglijke prikkelingen van verschillende mensen te constateren; maar een nauwkeurige vergelijking is niet mogelijk, omdat wij deze voorstellingen niet in hetzelfde bewustzijn kunnen hebben.

De verwijzing (Bedeutung) van een eigennaam is het object zelf, dat we daarmee aanduiden; de voorstelling, die we daarbij hebben, is geheel subjectief; daartussen ligt de betekenisinhoud (Sinn), die weliswaar niet meer subjectief is zoals de voorstelling, maar toch ook niet het object zelf is. De volgende vergelijking is misschien geschikt om deze verhoudingen duidelijk te maken. Iemand bekijkt de maan door een telescoop. Ik vergelijk de maan zelf met de verwijzing (Bedeutung); zij is het object van de waarneming, die tot stand komt door de reële afbeelding die op het objectiefglas van de telescoop wordt ontworpen, en door het beeld op de retina

---

⁴ Daarom is het zinloos met het woord 'voorstelling' te verwijzen naar iets geheel verschillends.

van de waarnemer. De eerste vergelijk ik met de betekenisinhoud (Sinn), de tweede met de voorstelling of aanschouwing. Het beeld in de telescoop is weliswaar slechts eenzijdig; het is afhankelijk van standpunten; maar het is toch objectief, voor zover het meerdere waarnemers ten dienste kan staan. Het zou desnoods zo geregeld kunnen worden dat tegelijkertijd meerderen het gebruiken. Van de afbeeldingen op de retina zou echter ieder zijn eigen hebben. Zelfs een geometrische congruentie zou vanwege de verschillende vorm van de ogen nauwelijks bereikt kunnen worden, een werkelijk samenvallen zou echter uitgesloten zijn. Deze vergelijking laat zich misschien nog verder uitwerken, doordat men zou aannemen dat de afbeelding op de retina van A zichtbaar gemaakt zou worden voor B; of A zelf zou in een spiegel de afbeelding op zijn eigen retina kunnen zien. Hiermee zou misschien zijn aan te tonen, hoe een voorstelling weliswaar zelf als object kan worden beschouwd, maar als zodanig toch niet voor deze waarnemer dat is, wat zij onmiddellijk is voor degene die de voorstelling heeft. Toch zou het te ver voeren, dit verder uit te werken.

Wij kunnen nu drie niveau's onderscheiden waarop woorden, uitdrukkingen en gehele zinnen van elkaar verschillen. Ofwel betreft het onderscheid hooguit de voorstellingen, ofwel de betekenisinhoud (Sinn) van woorden maar niet de verwijzing (Bedeutung), ofwel tenslotte de verwijzing (Bedeutung). Met betrekking tot het eerste niveau moet opgemerkt worden, dat, vanwege de onzekere verbintenis tussen voorstellingen en woorden, voor de één een verschil kan bestaan, die de ander niet aantreft. Het verschil tussen de vertaling en de oorspronkelijke tekst moet eigenlijk het eerste niveau niet ontstijgen. Tot de hier nog mogelijke onderscheidingen behoren ook de nuancerings en schakerings die dichtkunst en welsprekendheid de betekenisinhoud (Sinn) proberen mee te geven. Deze nuancerings en schakerings zijn niet objectief, maar iedere toehoorder of lezer moet ze zelf naar de wenken van de

dichter of de redenaar toevoegen. Zonder een verwantschap van het menselijk voorstellingsvermogen zou zeker kunst niet mogelijk zijn; in hoeverre aan de bedoelingen van de dichter tegemoet wordt gekomen, kan niet nauwkeurig worden vastgesteld.

Over voorstellingen en aanschouwingen wordt in het nu volgende niet meer gesproken; ze zijn hier alleen genoemd, opdat de voorstelling, die een woord bij een toehoorder opwekt, niet met zijn betekenisinhoud (Sinn) of verwijzing (Bedeutung) verwisseld wordt.

Om een korte en nauwkeurige uitdrukking mogelijk te maken, worden de volgende zegswijzen vastgelegd:

Een eigennaam (woord, teken, tekenverbinding, uitdrukking) drukt zijn betekenisinhoud (Sinn) uit, verwijst naar of duidt zijn verwijzing (Bedeutung) aan. Wij drukken met een teken een betekenisinhoud (Sinn) uit en duiden daarmee een verwijzing (Bedeutung) aan.

[...]

Tot nut toe zijn alleen betekenisinhoud (Sinn) en verwijzing (Bedeutung) van die uitdrukkingen, woorden, tekens in ogenschouw genomen die we eigennamen hebben genoemd. We vragen nu naar betekenisinhoud (Sinn) en verwijzing (Bedeutung) van een hele beweerzin. Zo'n zin bevat een gedachte.⁵ Is deze gedachte nu als zijn betekenisinhoud (Sinn) of als zijn verwijzing (Bedeutung) op te vatten? Laten we nu eens aannemen dat de zin een verwijzing (Bedeutung) heeft. Vervangen we nu daarin een woord door een andere met dezelfde verwijzing (Bedeutung), maar met een andere betekenisinhoud (Sinn), dan kan dit op de verwijzing van de zin geen invloed hebben. Maar we zien nu, dat de gedachte in zo'n geval verandert; want, bijvoorbeeld,

---

⁵ Ik versta onder gedachten niet de subjectieve denkacten, maar de objectieve inhoud daarvan, die geschikt is om gemeenschappelijk eigendom van velen te zijn.

de gedachte bij de zin “de morgenster is een door de zon verlicht lichaam” is een andere dan bij de zin “de avondster is een door de zon verlicht lichaam”. Iemand die niet zou weten, dat de avondster de morgenster is, zou de ene gedachte voor waar, de andere voor onwaar kunnen houden. De gedachte kan dus niet verwijzing (Bedeutung) van de zin zijn, we moeten die eerder als de betekenisinhoud (Sinn) opvatten. Maar hoe zit het nu met de verwijzing (Bedeutung)? Mogen we daar überhaupt naar vragen? Heeft een zin misschien als geheel alleen een betekenisinhoud (Sinn) maar geen verwijzing (Bedeutung)? Men zal in ieder geval kunnen verwachten dat zulke zinnen voorkomen, net zo goed als dat er zinsdelen zijn die wel een betekenisinhoud, maar geen verwijzing hebben. En zinnen, die eigennamen zonder verwijzing bevatten, zullen van dat soort zijn. De zin “Odysseus werd in diepe slaap te Ithaka aan land gezet” heeft duidelijk een betekenisinhoud. Aangezien het twijfelachtig is of de daarin voorkomende naam ‘Odysseus’ verwijst, is het derhalve ook twijfelachtig of de hele zin een verwijzing heeft. Maar zeker is het toch, dat iemand die in ernst de zin voor waar of onwaar houdt, ook denkt dat de naam Odysseus verwijst, en niet alleen maar een betekenisinhoud heeft; want aan de verwijzing van een eigenaam wordt immers een eigenschapswoord toe- of afgeschreven. Wie een verwijzing niet accepteert, kan daar ook geen eigenschapswoord aan toekennen of ontkennen. Nu zou echter het voortschrijden naar de verwijzing van de naam overbodig zijn; men zou zich met de betekenisinhoud tevreden kunnen stellen, indien men bij de gedachten stil zou willen blijven staan. Zou het alleen op de betekenisinhoud van de zin aankomen, de gedachte, dan zou het niet nodig zijn om zich om de verwijzing van een zinsdeel te bekommeren; voor de betekenisinhoud van de zin kan immers allen de betekenisinhoud, niet de verwijzing van de delen in aanmerking komen. De gedachte blijft derhalve dezelfde, of de naam

‘Odysseus’ verwijst of niet. Dat wij ons überhaupt om de verwijzing van een zin te sappel maken, is een aanwijzing van het feit dat wij ook, in het algemeen, voor de zin zelf een verwijzing accepteren en eisen. De gedachte zelf boet voor ons aan waarde in, zodra wij inzien dat een van zijn delen de verwijzing ontbeert. Wij staan dus in ons recht, wanneer we ons niet tevreden stellen met de betekenisinhoud van een zin, maat ook naar zijn verwijzing vragen. Waarom wille we dan toch dat iedere eigenaam niet alleen een betekenisinhoud, maar ook een verwijzing heeft? Waarom zijn we niet tevreden met de gedachte? Omdat en in zoverre ons het op haar waarheidswaarde aankomt. Dit is niet altijd het geval. Bij het aanhoren van, bijvoorbeeld, een epos, boeien ons naast de welluidendheid van de taal alleen de betekenisinhoud van de zinnen en de daardoor gewekte voorstellingen en gevoelens. Met de vraag naar de waarheid zouden we het kunstgenot achter ons laten en ons richten op het wetenschappelijk onderzoek. Om die reden maakt het ons niet uit of de naam “Odysseus” bijvoorbeeld verwijst, zolang wij het gedicht als een kunstwerk opvatten. Het streven naar waarheid is het dus, wat ons overal van de betekenisinhoud naar de verwijzing voortstuwt.

Wij hebben gezien dat bij een zin alleen dan naar een verwijzing gezocht wordt, indien het aankomt op de verwijzing van de bestanddelen; en dat is alleen en dan alleen het geval, indien we naar de waarheidswaarde vragen.

Zo worden we gedwongen de waarheidswaarde van een zin als zijn verwijzing op te vatten. Ik versta onder de waarheidswaarde van een zin het geval dat hij waar of onwaar is. Andere waarheidswaarden zijn er niet.